

ՍԻՐՎԱՐԴ

ԱՐԱՄ ԱԶԵԳՊԱՀԵԱՆ

(ՀԵՐՈՍ ՓՈՔԲ ՀԱՅՔԻ)

ՍԻՐՎԱՐԴ

9(566)
II - 55-

ԱՐԱՄ ԱՉԸԳՊԱՇԵԱՆ

(ՀԵՐՈՍ ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԻ)

8-5-4

(ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒԻՆՔՈՒԹԻՒՆԸ)

Փրավիտէնս — 1957

Տպագրութիւն

GRAPHIC COMPOSITION

37 West 20th Street
New York 11, N. Y.

«Արամ ծնած էր հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ եւ գործեց այդ շրջանակին մէջ։ Սակայն անոր միտքը եւ հոգին տիեզերական հարցեր կ'ընդգրկէին։ Արամ նուիրուած էր այդ հարցերուն նպատակայարմար լուծումներ ապահովելու առաջադրութիւններուն։ Անոր գործունէութիւնը սահմանափակուած ըլլալով հանդերձ որոշ հողամասի մը վրայ, միշտ այդ գեղեցիկ կնիքը կրեց։ Անոր կեանքին խորհրդանշանը եղաւ սա վճիտ նշանաբանը. —

«Տոգորուիլ համամարդկային իտէալով։ Պայքարիլ եւ, ի հարկին, մեռնիլ այդ իտեալին համար։

«Արամ միշտ հաւատարիմ մնաց այդ նշանաբանին»։

ՀՐԱՏՈՒՐ

ԱՐԱՄ ԱԶԲԳՊԱՇԵԱՆ

Ծնուծ Արարկիրի մէջ, 1867 թուին,
Կտիազգանի վրայ մահացած Պօլսոյ մէջ,
1915 Յունիս 15-ին:

«Եթէ երբէք ազատութիւն չի տեսած,
Լինիմ պառկած սեւ հողին տակ եւ փառձ,
Այն ժամանակ իմ եղբայրներ եւ ընկերք,
Թող գիս յիշեն ու բող լուծեն իմ վրէժ»:

ԱՐԱՄ

1895

Շապին Գարահիսար

ՓՈԽԱՆ ՑԱՌԱԶԱԲԱՆԻ

Յառաջարաններու նպատակն է գրքին բովանդակութիւնը տալ, հեղինակը ներկայացնել կամ խօսիլ անձնաւորութեան ժամանք, որուն նուիրուած է հատորը:

Միշտ այն կարծիքն ունեցած եմ թէ լաւագոյն է որ ընթերցողը կարդայ գիրքը առանց նախատրամադրութեան. դատէ զայն անկախօրէն եւ հանէ համապատասխան եղրակացութիւններ :

Ահա թէ ինչու համար անյարմար կը սեպեմ խօսիլ գրքին բովանդակութեան մասին :

Հեղինակը՝ Ընկեր Սիրվարդ, անծանօթ մը չէ հայ հասարակութեան : Յայտնի հրապարակագիր եւ հանրային գործիչ, անընյս ընծայած է արդէն, իր միւս աշխատութիւններէն զատ, երեք հատոր, «Ժիրայր», «Փարամազ», եւ «Մուրատ» :

Այս չորրորդն է զոր մամուլին կը յանձնէ :

Չեմ համարձակիր զնահատանքի խօսքեր ընել իր մասին : Ոչ թէ անոր համար, որ աւելորդ կը նկատեմ, այլ այն պատճառով, որ մեր մէջ այնքան տեղի եւ անտեղի կը գործածուին ածականները, որոնք պարպուած են կարծես իրենց բովանդակութենէն :

Կը բաւականանամ ըսելով, թէ Սիրվարդ յոյժ գովելի նախանձախնդրութիւնով մը, իր սեպուհ պարտականութիւնը կը կատարէ, արժանավայելուչ կերպով, հանդէս իր նահատակ ընկերներուն, իր կուսակցութեան եւ հայ ժողովուրդին :

Կը մնայ Արամը, աննման Արամը :

Հատորն իրեն նուիրուած է արդէն։ Այնուամենայնիւ, գարձեալ եւ միշտ կարելի է ըսելիք եւ գրելիք գտնել այս բացառիկ անհատականութեան նկատմամբ։

* * *

Արամ մեծ էր իրրեւ անհատ։ Մեծ էր նաեւ իրրեւ հանրային գործիչ։

Իրրեւ անհատ, ան բարեհամբոյր էր, վեհանձն եւ անձնուէր։ Ընկերասիրութիւնը հասցուցած էր բարձրագոյն աստիճաններու։

Իրրեւ հանրային գործիչ, քաջ էր, ձեռներէց եւ գործունեայ, միեւնոյն ատեն խոհեմ էր, հեռատես եւ շրջահայեաց։

Սակայն Արամին մեծութեան իրական չափանիշը կարելի կ'ըլլայ ունենալ այն ժամանակ միայն, երբ անդրադառնանք այն դիմաւոր տեսակէտներուն, զորս Հնչակեան կուսակցութիւնն որդիպրեց ու զործազրեց, նկատի առնելով ժամանակը, պարագաները ևն պայմանները։

Որովհետեւ, Արամ մէկն էր աննոցմէ, որոնք ամենին աւելի նոյնացած էին Հնչակեան կուսակցութեան, ինչպէս նաեւ անոր գաղափարախօսութեան եւ գործունէութեան հետ։

* * *

Արամ զաւակն էր ծագումով Արաբկիրցի, սակայն Պօլսերը-նակ բարեկեցիկ ընտանիքի մը։

Ամէն հնարաւորութիւն ունէր կարեւոր դիրքեր գրաւելու առեւտրական ասպարէզին մէջ, գումարներ դիզելու եւ բաղմապիսի հաճոյքներու ետեւէն վազելու համար։

Ան նախամեծար համարեց շարունակել ուսումն ու զարգացումը, ընտրեց իրաւագիտութեան ճիւղը եւ յաջողեցաւ, չնորհիւ իր ուշիմութեան եւ աշխատասիրութեան, մտնել իրաւաբանական համալսարանը, որուն դռները, այդ ատենները, դիւրութեամբ չէին բացուեր ամեն մարդու առջեւ։

Սակայն, Արամ սովորական ուսանող մը չէր։ Անոր կուրծքին տակ կը բարախէր զգայուն սիրտ մը։ Հայ ժողովուրդին դժնդակ կացութիւնը, տառապանքներն ու դժբախտութիւնները կը փոթորկէին իր ներքին աշխարհը։ Հանրանուէր գործունէութեան նուիրական հուրը մշտավառ էր իր քիւրեղանման հոդիին մէջ։ Առաջին օրէն յարեցաւ Հնչակեան կուսակցութեան Պօլսոյ

կազմակերպութեան եւ դարձաւ անոր ամենէն եռանդուն եւ գործունեայ անդամներէն մէկը:

Իրերու եւ դէպքերու բնական յաջորդականութիւնով, Արամ շուտով ինքովնքը գտած էր ճակատագրական հարցականին առջեւ:

Պէտք էր անսալ ու հետեւիլ պարտականութեան ձայնին: Արամ, արիաբար, առանց տատամսելու հետեւեցաւ պարտականութեան ձայնին:

Կարգապահութեան զմայլելի ոգիով մը նոյնութեամբ ընդունած էր կուսակցութեան վերին մարմինի հրահանգները:

Ու օրին մէկը, առանց տրտունջի եւ առարկութեան, մէկնած էր երկիր: Գացած էր բաժնելու հայ ժողովուրդին ապրումները, հնանուքներն ու ճգումները: Ուզած էր մասնակից դառնալ անոր ցաւերուն եւ մաքառումներուն:

Ի՞նչպէս գործեց: Ի՞նչ արդիւնքներ ձեռք բերաւ:

Անչուշտ ընթերցողը հատորին մէջ պիտի գտնէ այս հարցումներուն պատասխանը:

Գուցէ աւելորդ չըլլար ըսել այստեղ, թէ Արամին հեղինակութիւնն ու ազգեցութիւնն այնքան զօրաւոր էին այդ շրջանի հայութեան վրայ, որ Փոքր-Հայքը մնաց միշտ անառիկ բերդը Հնչակեան կուսակցութեան:

Երբ ուրիշ կուսակցութիւններ փորձեցին ոտք դնել այնտեղ եւ ամէն ուրեք բախեցան Արամին անուան հմայքին, զայն տկարացնելու եւ իրենց ճամբար հարթելու արգահատելի մտայնութիւնով ջանացին փափսուքներ տարածել:

Սակայն Արամին անունը միշտ պահեց իր վեհութիւնը, նման հին դասական Յունաստանի հոյակապ արձաններուն, որոնց վրայ ձեռք բարձրացնելը ամենամեծ սրբապղծութիւնը պիտի ըլլար:

* * *

Շատ բաներ ըսուած եւ գրուած են հայ ազատագրական շարժումին չուրջ: Յաճախ հայ կուսակցութիւններն ու անոնց գործունէութիւնը խիստ եւ անողոք քննազատութեան առարկայ դարձած են: Տրուած պատասխաններն ալ նոյնքան բազմակողմանի են եւ բազմաթիւ, եթէ ոչ աւելի:

Ամէն մարդ կը յարի մէկ կամ միւս ճակատին, համաձայն

իր մտայնութեան, նախատրամադրութեան եւ ընկերային դիրքին:

Թերեւս կարելի չըլլայ մտքի ու դատողութեան կատարեալ անկախութիւնով զերլուծել դէպքերն ու դէմքերը, որոնք շատ մօտիկ են մեզի եւ որոնցմէ շատերուն ժամանակակից եղաւ ինք:

Այնուամենայնիւ, կամ ճշմարտութիւններ, զորս կարելի չէ վէճի նիւթ ընել, երբ մարդիկ ուզեն անաշառութեամբ մօտենալ հարցերուն:

Օրինակի համար: Բոնազրօսիկ ճիզերով կամ անհատական քմահաճոյքներով կարելի չէ յեղափոխութեան գետին պատրաստել: Ալ ուր կը մնայ յեղափոխութիւն բոնկեցնելը:

Յեղափոխութիւնները իրերու դարձացումին անխուսափելի հետեւանքներն են:

Հայկական աղատազրական շարժման պատճառները, նոյն իսկ յեղափոխութեան սաղմերը աւելի առաջ գոյութիւն ունէին, քան հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները:

Հայ յեղափոխական շարժումը շատ ժողովրդական եղածէ: Ասոր չօշափելի փաստն այն է, որ մեր մէջ քննադատութեան ենթակայ եղած չեն անոնք, որոնք յեղափոխութիւն քարոզած են, ինչպէս Խրիմեան, որ ընդհակառակն վարձատրուած է մեծ ու պատուարեր տիտղոսով մը՝ Հայրիկ:

Հերքուած չեն նոյնպէս այն պատահարները, որոնք յեղափոխական շարժումներու պատճառը հանդիսացած են: Ընդհակառակն, ամէն ոք ամենամռայլ, դառն ու կսկծալի ձեւերով ներկայացուցած է զանոնք, այդ պատահարները:

Անշուշտ, ոչ ոք մտքէն կ'անցնէ յայտարարելու թէ հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները անխալական եղած են: Ով որ կը գործէ, անհատ կամ հաւաքականութիւն, կրնայ սխալիլ: Անսխալականութիւնը գոյութիւն ունի մէկ տեղ մը միայն. զերեզմանատուն:

Ի հարկէ, սխալներն ալ իրենց չափն ու աստիճանն ունին: Մենք չէ որ պիտի փորձենք մեղմացնել կամ արդարացնել զանոնք:

Ամէն պարագայի տակ, Հնչակեան կուսակցութեան ծնունդը, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ յետոյ, հրամայական պահանջի

Հետեւանք էր : Անոր որդեգրած ու պաշտպանած սկզբունքներն արդար էին : Անոր տեսակէտները՝ դրուած տեղի ու ժամանակի պայմաններուն համաձայն, նպատակայարմար էին : Ան չվարանցաւ վերաքննել, սրբագրել ու բարեփոխել զանոնք, ամէն անգամ, որ պարագաները կը թելադրէին ատիկա ընել :

* * *

Հնչակեան կուսակցութեան հիմը գրուեցաւ 1887-ին, խումբ մը հայրենակը, անձնուէր եւ գաղափարապաշտ երիտասարդ մտաւորականներու կողմէ, ներշնչուած համահայկական եւ համարդկային բարձր սկզբունքներէ :

Աստկէ առաջ ի՞նչ էր արեւմտահայերու վիճակը :

Տասնեակ տարիներէ ի վեր հեռացած ըլլալով թրքական դըժոխքէն, յաճախ, նոյնիսկ մեղի համար, մղձաւանջային երազ մը ըլլալ կը թուին ցաւատանջ ու քստմենիլի դէպքերը, որ անձիտեցին հայ ժողովուրդը եւ որոնց ականատես վկաներն ըլլալու անպատմելի դժբախտութիւնն ունեցած ենք : Ուր կը մնայ անոնց համար, որոնք ուրիշ երկիրներու մէջ ծնած ու մեծցած են :

Սակայն եւ այնպէս պատմական իրողութիւն մըն է, որ գաղանաբարոյ կուսակալ մը՝ քաջալերուած եւ խրախուսուած իր արիւնարու վեհապետէն, կիսարիոյ զրծանի հայ այրերուն լեզուները կտրել տուաւ, որպէսզի զաւակները մի միայն թուրքերէն խօսին :

Դեռ Սուլթան Մահմուտի օրերուն, հայերը իրաւունք չունէին փողոցներու մայթերուն վրայէն քալելու :

Եէնիչէրի մը, առանց երկիւզի ու պատիժի, իր թուրին հառու ըլլալն ու չըլլալը կրնար փորձել հայու մը վզին վրայ : Երբեմն, այդ հայը կ'ըլլար այն անձը, որ թուրը սրելու աշխատանքը կատարած էր :

— Կեցիր տեսնեմ, լաւ սրա՞ծ ես :

Ու հարուածը կ'իջնէր :

Այսպէս թէ այնպէս, զոհը մեռած կ'ըլլար : Սակայն Եէնիչէրին զոհ կը մեկնէր, եթէ կրցած էր մէկ հարուածով թոցնել գլուխը : Եթէ չէր կրցած, դժգոհ կը մնար : Որովհետեւ կը նշանէր թէ իր թուրը լաւ սրուած չէր :

Եւ ասիկա տեղի կ'ունենար սուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ : Դժուար չէ երեւակայել վիճակը զաւառներուն :

Ճիշդ է , նոյն Մահմուտն էր , որ անխնայ ջարդեց Եէնիչէրի-ները և վերապրզները հարկադրուեցան ծակամուտ ըլլալ : Սա-կայն ասիկիա ըրաւ այն ժամանակ միայն , երբ անոնք սկսան սպառնալիք գառնալ նաեւ Մահմետականներուն եւ վտանգ՝ նոյնիսկ իր գահին :

Մահմուտին յաջորդեց Մէճիտ , որ շատ կը զուարձանար խոյեր կոռուցնել տալով : Այս խորամանկ բռնակալ՝ ահարե-կած ոռւսերուն դէպի Սեւ Ծով եւ դէպի Հարաւ վայրէջքէն , փոր-ձեց բարեկարգութեան փոշի փչել , թանզիմաթ անուան տակ , որպէսպի մէկ կողմէ օրօրէ դժգոհ տարրերը , եւ միւս կողմէ հը-նարաւորութիւն ունենայ տարրեր գոյնով ներկայացնելու եւրո-պական հանրային կարծիքին առաջ եւ թուրք պետութեան եւ միջազգային դրամատիրութեան ամօթալի գործակցութիւնը :

Եւ օր մը , Պօլսոյ մէջ , արուարձանէ արուարձան , թաղէ թաղ եւ փողոցէ փողոց թնդացին արձագանգները մունետիկնե-րու խռապու ձայնին :

— Ժողովուրդ , այսուհետեւ կեավուրին կեավուր պիտի չըսուի :

Այսինքն կեավուրը դադրած չէր կեավուր ըլլալէ , սակայն այդ անունով պիտի չկանչուեր :

Գաւառներու մէջ նոյնիսկ այդ խեղկատակութեան պէտք տեսնուած չէր :

Ու կեավուրները շարունակեցին միշտ ըլլալ նշաւակ արհա-մարհանքի , անարգանքի եւ հալածանքի :

Կեավուրներուն ինչը , կեանքն ու պատիւը միշտ մնացին անսապահով , ենթակայ տիրող տարրին , այլ մանաւանդ իշխա-նաւորներուն քմահաճոյքին :

Թանզիմաթին գործնական արժէքը ցոյց տալու համար , կը բաւէ յիշել շատ ցասատանջ , չափազանց յատկանշական պար-գայ մը :

Յովակիմ անունով հայ մը 1839ին կրօնափոխ եղած էր : Չորս տարի յետոյ , ուղած էր վերադառնալ իր մայրենի կրօն-քին : Մարդը առօք փառօք կախաղան հանեցին , հակառակ եղած բոլոր ձեռնարկներուն , դիւնագիտական միջամտութիւններուն եւ մասնաւրապէս Անգլիական դեսպանին՝ Քինինկի դիմում-ներուն :

Թուրքերը ուզած էին անմոռանալի դաս մը տալ կեավուրներուն: Ուզած էին անոնց աչք բանալ չտալ:

Այնուամենայնիւ, այս միապետին օրով (1860) ընդունուեցաւ, իբրև պետական օրէնք, Հայ Աղքային Սահմանադրութիւնը, որ գործադրութեան դրուեցաւ երեք տարի յետոյ:

Այս բացառիկ երեւոյթը հետեւանք էր հոգեբանական եւ գործնական կրկնակ պատճառներու:

Արդարեւ, Անգլիա, Ֆրանսա եւ Թուրքիա, որոնց յետոյ միացած էր նաեւ Սարտենիա, պատերազմի մտած էին Ռուսիոյ գիշտ եւ յաղթած էին անոր: 1856ի Փարիզի դաշնագիրը նուիրագործած էր Խրիմի պատերազմին յաղթանակը:

Այդ յաղթանակին յաջորդող գինովութեան տարիներուն, Թուրքիա հոգեբանօրէն ինչպինքը բաւական զօրաւոր կը զգար փոքրիկ ու տկար ժողովուրդի մ'առօֆեւ նման փշրանք մը նետելու: Այս կերպով ան կը յուսար ցուցադրած ըլլալ իր բարեացակամութեան անվիճելի փաստը եւրոպական ժողովուրդներուն եւ պետութիւններուն առջեւ, որոնց գործնական բարեկամութեան եւ աջակցութեան անհունօրէն պէտք ունէր:

Իրականութեան մէջ Թուրքիա երբէք պիտի չի շեղեր իր ուղեղինքն: Տը լա Ժօնգիէր, իր «Օմանեան Կայսրութեան Պատմութիւնը» գրքին մէջ իրաւամբ կը գրէր —

«Խրիմի այս պատերազմը ուրիշ արդիւնք չունեցաւ, եթէ ոչ վերածարծել հին թուրքերուն յոյսերը, աւելցնելով անոնց ուժն ու ազդեցութիւնը եւ բոցավոռել Մահմետականներու ատելութիւնը կեավուրներու հանդէպ» :

Մէծիտին յաջորդը՝ Սուլթան Ազիզ, շատ կը սիրէր աքուրամարտը: Մասնաւոր սպասարկութիւն մը հաստատած էր պալատին մէջ, որպէսզի կոռուպզան աքուրներ հասցնէին: Որովհետեւ շատ կը զուարձանար, երբ այդ խեղճ կենդանիները զիրար մոլեգնօրէն կը կտցահարէին:

Սուլթանն այնքան հանդիսատես եղաւ աքլորամարտերու, որ օր մըն ալ ինքզինքն աքլոր կարծելով, կայսրութիւնը հուրի եւ սուրի մատնեց: Ասոնց կարգին մէկէ աւելի անդամներ արշաներ կազմակերպեց Զէյթունցիներու դէմ, պատժելու համար անոնց յանդգնութիւնը, որովհետեւ հարկային կարգ մը համեստ, արդար պահանջներ ներկայացուցած էին:

Գահ բարձրանալէն հաղիւ տարի մ'անցած էր, 1862-ին, հը-
րամայեց Մարաշի կառավարիչին՝ Ազիզ փաշային, դաս մը տալ
այդ կեավուրներուն։ Փաշան ինքն առաւ դասը։ Խուճապահար
փախուստի դիմեց, անձամբ չկրելու համար գործուած ոճիրին
պատիժը։ 1867ին, դարձեալ շարժման մէջ դրաւ հսկայ բանակ
մը, քար ու քանդ ընելու համար Զէյթունը, արծիմներու այդ-
րոյնը, որ հազիւ 20,000 հայ ազգաբնակչութիւն ունէր։

Սուլթանը դարձեալ չկրցաւ իր բուն նպատակին համիլ։
Իր ձեռնարկներուն արձագանաները հասած էին Եւրոպա։ Մաս-
նաւորաբար Թրանսայի հանրային կարծիքը վրդովուած էր։
Թուրք կառավարութիւնը բոնած էր նահանջի ճամբան։ Սակայն
յաջողած էր կառուցանել տալ, բարձունքի մը վրայ, գօրանոց
մը, որ հետագային պիտի դառնար բարդութիւններու եւ չարա-
գործութիւններու անհանդուրժելի կեդրոն մը։

Ի՞նչ էր վիճակը միւս գաւառներու հայութեան։ Նոյնքան եւ
թերեւս աւելի ծանրակշիռ։ Հայ ժողովուրդը ամէն ուրեք կը
հւածեծէր ու կր հիւծէր միեւնոյն դաժան բննապետութեան ճըն-
չումին տակ։ Տուրքերը կործանարար էին։ Կողոպուտն ու սպան-
նութիւններն զարձած էին սովորական դէպքեր։ Թշուառութիւնն
ու անսուազութիւնը իրենց մոռայլ ու դժնէ ուրուականը կը պը-
տըցնէին ամէն տեղ։ Արտազադթը հասած էր վտանգաւոր չա-
փերու։ Միջին հայուով տարեկան հինգ հազարէն աւելի առորդ
ու կայտառ երիտասարդներ կը հեռանային երկրէն։ Կը քայ-
քայուէին հայ լնտանիքները։ Անտէր կը մնային հայ կինները։
Կը պակսէին ծնունդները։ Կը լքուէին հողը, բահն ու արօրը։
Բոնի կրօնափոխութիւններ կը չատնային։

Հայաստանը տարուէ տարի կը պարզուէր իր հարազատնե-
րէն։ Կ'ամայանար։

Խրիմեան, Թուրքիոյ Ամենայն Հայոց նորընտիր Պատրիար-
քը, 1869-ին, սրտաճմլիկ բառերով ներկայացուց գաւառի հայու-
թեան այս աղիողորմ եւ ողբերգական վիճակը Հայոց Ազգային
ժողովին։

Յուշագրեր տուաւ Թուրքիոյ կեդրոնական կառավարու-
թեան, որպէսզի միջոցներ ձեռք առնէ, վերջ տալու համար այդ
անտառնելի կացութեան։

Ոչ մէկ կարգադրութիւն։ Ոչ մէկ արդիւնք։

Արխմեան հրաժարեցաւ, թուրք կառավարութեան էնթրիկ-ներուն եւ անմարդավայել ընթացքին հետեւանքով:

Անոր յաջորդեց Ներաէս Վարժապետեան, որ պատրիարքական աթոռին վրայ մնաց մօտաւորապէս տասը տարի (1874-1884):

Ներսէս Պատրիարք թուրք կառավարութեան մօտ շարունակեց դիմումները, որոնք միշտ մնացին անարձագանգ:

Դառնութիւնն ու վհատութիւնը զինքը մղեցին առնելու շատ յանդուզն քայլ մը:

1876-ին, Դեկտեմբերին, Պօլսոյ մէջ կը գումարուէր խորհրդագաժողով մը, որ պիտի զբաղէր պուլկարական հարցի կարգադրութիւնով: Անդիհական պատուիրակութեան գլուխ կը գըտնւէր Լորտ Սալզպրի: Ներսէս Պատրիարք անոր կը յանձնէր ընդարձակ յուշազիր մը՝ Հայոց դժոնդակ կացութեան մասին, խնդրելով որ խորհրդագողովը զբաղի նաեւ Հայոց վիճակով:

Խորհրդագողովը չէր ուղած դուրս ելլել իր օրակարգի հարցերէն եւ յուշազիրը մնացած էր անհետեւանք:

1878-ին, նոյն Ներսէս Պատրիարքը նման յուշազիր մը կուտար Ռուսիոյ Մեծ Դուքս Նիքոլային, որ յաղթական բանակի մը գլուխն անցած, եկած հասած էր Սան Սթեֆանօ, սուլթաններու մայրաքաղաքին՝ Պօլսոյ դռներուն առջեւ: Այդտեղ ստորագըրուած դաշնաղրին 16-րդ յօդուածը կը վերաբերէր Հայոց հարցին:

Հետապային, Եւրոպական մեծ պետութիւններու հակամարտութիւններուն եւ մասնաւորաբար անդիհական խաղերուն հետեւանքով, այդ յօդուածը պարապուեցաւ իր բովանդակութենէն Պերլինի մէջ եւ դարձաւ համանուն դաշնաղրին, այսինքն՝ Պերլինի դաշնաղրին 61-րդ յօդուածը:

Արիմեան, որ պատուիրակութեան մը գլուխը կանգնած դացած էր Պերլին Հայոց իրաւունքներն ու շահերը պաշտպանելու համար, Պօլիս վերադարձին ըրած էր չափագանց յատկանշական յայտարարութիւն մը, վեհաժողովի աշխատանքներուն եւ տուածարդիանքներուն շուրջ:

— Պերլինի մէջ հարիսա կը բաշխէին, ըսած էր ան, ամէն մարդ եկաւ, չերեխը լեցուց եւ գնաց: Մեր չերեխը հարիսային

մէջը մնաց : Որովհետեւ միւսներուն չերեսիը պողպատէ էր , մերինը՝ թուղթէ :

Ասիկա դառն խոստովանութիւն մըն էր , թէ պատուիրակութիւնը կը զերադառնար ձեռնումայն , թէ ինդրելը , տրտնջալը եւ բողոքիլը որեւէ քանի չեն ծառայեր , եթէ չեն յենուր իրական ուժի վրայ :

Ասիկա նմանապէս կոչ մըն էր զինեալ ըմբոստութեան :

Հոս ու հոն հայ ժողովուրդին դժգոհութիւնները սկսած էին արտայայտուիլ ոչ միայն պարզ խօսքերով , այլ նաեւ գործնական միջոցներով , այսինքն երբեմն զինեալ ընդդիմութիւնով :

Պէտք էր ձգել , որ նման շարժումներ տարածուեէին անկարգ եւ անիշխանական ձեւով :

Պէտք էր պատեհութիւն տալ թուրք բռնակալութեան , որ հնարաւորութիւն ունենար իւրաքանչիւր դէպքի տալու իր ուզած բացատրութիւնը , որպէսզի կարենար զայն զսպել աւելի դիւրութեամբ եւ վայրագօրէն :

Աւելի նպատակայարմար պիտի չըլլա՞ր ընդհանուր ուղղութիւն մը տալ այդ մասնակի շարժումներուն , ներդաշնակել եւ դեկավարել զանոնք :

Որեւէ խելահաս եւ բարեխիղճ անճ , առանց վարանելու պիտի որդեգրէր երկրորդ տեսակէտը :

Այդ տեսակէտին հոյակապ արտացոլացումն եղան Հնչակեան կուսակցութեան կազմութիւնն ու գործումէութիւնը :

Այս հաստատումով մենք արժանի մեծարանքն ընծայած կ'ըլլանք Արամին :

Այս հաստատումին մէջ կարելի կ'ըլլայ գտնել իրական չափանիշը Արամին մեծութեան :

Որովհետեւ , Արամ խօսքով ու գործով , դիրքով եւ ուղղութիւնով մարմնացումը հանդիսացաւ այդ ըմբռնումին եւ գաղափարաբանութեան :

* * *

Թերեւս անօգուտ պիտի չըլլար փակագիծ մը բանալ այստեղ եւ երկու խօսք ըսել Օրմանեանի մասին , որ կարեւոր դեր մը խաղաց հայ կեանքին մէջ , մանաւանդ իր պատրիարքութեան չըջանին :

Ութունական թուականներուն, Կարնոյ մէջ ծագեցաւ յեղափոխական շարժում մը:

Օրմանեան այդ օրերուն Կարնոյ առաջնորդական պաշտօնը կը վարէր: Ինք կողմնակից եղած էր այդ շարժումին: Ինք մասնակցած էր անոր նախապատրաստական խորհրդակցութիւններուն եւ աշխատանքներուն:

Յատկանշական իրողութիւն մը, որ մեկնութեան չի կարօտիր:

* * *

Ինչո՞ւ անդրադարձանք միայն երեք սուլթաններու:

Որովհետեւ այդ երեք սուլթանները, Մահմուտ, Մէծիտ եւ Ազիզ, նկատուած են Թուրքիոյ համեմատաբար ամենէն եւրոպականացած, ամենէն աղատամիտ եւ լայնախոհ արքաները:

Ասոնց շրջանին անիրաւութիւնները, անարդարութիւններն ու հալածանքները մատնանշելով՝ կը կարծենք որոշ գաղափար մը տուած ըլլալ միւսներուն՝ աւելի դաժան ու խուժդուժ սուլթաններու օրով տիրող ցաւատանջ կացութեան մասին:

Այնպէս որ անաշառ դատաստան մը մեզ անխուսափելիօրէն պիտի առաջնորդէր այն եզրակացութեան, թէ յեղափոխութիւնը իրերու էութենէն կը բիմէր եւ դարձած էր անհրաժեշտ պահանջ մը:

Ինչո՞ւ կանգ առինք մասնաւորաբար երեք բարձրաստիճան հայ եկեղեցականներու վրայ:

Որովհետեւ երեքն ալ բարձրացած են Պօլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ: Երեքն ալ ձգած են մեծ անուններ Հայոց պատմութեան մէջ: Անոնցմէ մէկը բարձրացած է նաև Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գերագոյն դիրքին եւ ստացած Հայոց Հայրիկ տիտղոսը:

Այս երեքը՝ իրենց նկարագրով, զարգացումով եւ մտայնութիւնով, տարրեր տարրեր աշխարհներու ներկայացուցիչներն ու արտայայտիչներն էին:

Առաջինը՝ Խրիմեան, ծնած ու ապրած հայ ժողովուրդին ծոցին մէջ, կը ներկայացնէր բուն գաւառի հայ ժողովուրդին ցաւերը, հնհնութեները եւ ձգտումները:

Անիկա դարձաւ Հայ Աղատագրական Մտքի խորհրդանշանը: Երկրորդը՝ Վարժապետեան, Պօլսոյ հայութեան տիպարն